

МАНАС ДҮБҮРӨ КАНДЫН ОРДОСУН ӨЗҮНӨ КАРАТУУ МААЛЫНДА КЕЗДЕШКЕН ТАРБИЯЛЫК ТААСИРЛЕР

Сунушталган илимий макалада Манас баатыр Дүбүрө кандын аскерлерин кантип жеңгендиги, бул окуянын жүрүшүндө эр Бакайдын көрсөткөн чечкиндүүлүк, кайраттуулук жана акылмандык сапаттары баяндалат.

Негизги сөздөр: Манас, балбан, жоо, чечкиндүүлүк, кайраттуулук.

MANAS ORDO DURING HIS BLOOD COMMON CLATTER OF EDUCATIONAL

The proposed scientific article victory clatter of military hero Manas, show courage during this event that Bakai's determination, courage, and wisdom qualities described.

Key words: Manas, wrestlers, troops, determination and courage.

Дөбөт балбанды өлтүргөн Манас бир канча жол жүрүп колуна барат. Эштек уулу Жамгырчынын күн чыгыш жагын алганын билет:

Менменсиген капырдын
Беш жүзчөсүн жоготуп,
Окко учуруп ойрондоп,
Аламан жоону келтирбей,
Келемин-деп басканын
Жакөң да койбойт өлтүрбөй,-деп айтылат [1:267].

Күн батыш жагынан күркүрөп келемин деген капырдын шорун Айдаркан уулу эр Көкчө катырат. Көкчө баатырдын колунан алардын төрт жүз сексен кишиси өлүм табат. Күн жүрүшүн кыраан Бакай алган болот.

Ал эми жетиген тараптагы тоо башын караткан Таздын уулу эр Үрбүнүн аскерлери душмандын курчоосунда калат. Эр Үрбүнү курчаган он миң аскерге ач кыйкырык жаңырытып, ак келте үнүн чаңытып, айгайлап төрө кирип, бир заматта алаңгир салып ийет. “Алаңгир” деген сөздүн түшүндүрүлүшү: 2. Кыйратуу, талкалоо, бүлүк салуу... Алаңгирди саларбыз (“Манас” С.О.) [2:82]. Дал ошол убакта бул он миндин артынан калаа жактан кылкылдап жоонун дагы жыйырма миң колу каптап келип калат. Ошентип алты баатыр тоодо курчоодо калат. Алтоо бачым кеңешишет. Жоонун колунан өлгөнүбүз жарабас. Көпчүлүгү келгенче, куру кайрат, баш айрат кылалы; адырга жакын биздин эл. Жоонун бир тарабын бөрү тийген кой өңдүү үркүтүп, жарып чыгып, өзүбүздүн колду көздөй качып калалык. Алар артыбыздан:

Кууса капыр барар-деп,
Кууй барса бизге да
Кудай берип салар-деп,
Түмөндөп жаткан түрк уулу
Түк бирин койбой алар-деп,
Ай-талаада бийик тоо,
Айланасы калың жоо,
Бет алышты эрендер
Жетигендин тарабын.
Шымал жагын бет алып,

Кыйкырыгы баш жарып,
Кыйратып кирди карагын! [1:268].

Абдан жаалданып кайраттанган алты баатыр жоонун колун жарып чыгып кетишет. Кыйкырык салып артынан кубалап жеткен кытайларды кыйык атышып, көмөлөтүп качышат. Ушул жагдайда баатырлар аскер өнөрүндөгү мыктылыгын көрсөтүшөт:

Жеткенин кыйык атышып,
Кызыкка минтип батышып.

Талаадагы урушту

Аспанда жаткан калың кол

Бул эмине жумуш?-деп,

Аңкайып карап турушту [1:268].

Аспанда турган калың кол ыраагырактан аккелтенин өзгөчө чаңырык үнүнөн, ач кыйкырык Манастыкы экенин аңдап-туюп, билип калышат да, ат-атына жабылышып:

Атка минип дүрбөшүп,

Аттана көр, жүр!-дешип,

А дегенде ат минип,

Ат минсе да бат минип,

Найза, кылыч жарагын,

Арстандарды карагын,

Элүү миң аскер ат койду,-делет [1:268] жана “Күн жүрүшүн бет алып, Күлдү баатыр аттанып, калаасы жагын алыптыр”, ошо келген отуз миң аскер, Күлдү баатырдын курчоосунда калат. Буулугуп жаткан эрен түрктөр аларга кыргын салып, бир заматта бузуп-жарып талкалап ийишет. Он беш миңи өлүм табат. Калгандары курал-жарагын таштап жүгүрүшүп, жандарынан түнүлүшүп, жаш-карысы жүгүнүшүп, чымындай жандарын аман калтырууну өтүнүшүп, жан соогат тилешип, жалынып-жалбарып ийишет. “Колго түшкөн капырды кырып ийет окшойт!”-деп, Көкчолок атын октолтуп, “Ой, баатырлар, койгун!”, жан соога тилеп келген соң өлтүрбөгүлө!-деп, абаң Бакай акырып, кыйкырык салып, кыпчактын колун токтотуп, он беш миңи аман-соо калат. Ошол күнү төрө Манастын жашы жыйырма бирде болот. Эртеси күнү дарыянын жээгинде элүү миң кол калтырышып, Дүбүрө канды алуу үчүн төрт жүз миң аскер калааны көздөй бет алат.

Мунун алдынан аяр Соно озунуп канына: -Эсеп жеткис колду баштап Манас келе жатканын, аны менен беттешкен жандын шору катканын, төрт зор балбан Манастан өлүм тапканын, кечинде уруш салган Дөбөт дөөнүн дайыны жоктугун, бирок Манастын артынан көп аскердин кууп кеткенин өз көзүм менен көрдүм, Манастын качкандыгын көрүп, элиңиз кайраттуу экен деп, сизге кулдук уруп, кабар айтканы келдим,- дейт. Анда каны: “Кууп кеткен аскерлер Манасты кармап келишээр, алар кечээ кеткен болчу, негедир бүгүнгө алардан кабар келбеди, ошо бойдон алар жок болду; сен калайыкты чапкылап, аларга кабар берип, элди ылдам жыйып кел!”-деп ага жарлыгын угузат. Каса тулпар ат минип, Соно аяр кандын жарлыгын аткаруу үчүн жолго аттанат. Дукан менен Дагалак жолунда төрт жүз миң аскердин келе жатышы төмөндөгүчө баяндалат: “Казактардын эр Көкчө, кашында бар жүз миң кол, аскерин көрсөң сандан мол; Эштектин уулу Жамгырчы, ал баштаган жүз миң кол, аскерди көрсөң кумдан мол; Кан кыпчактын Үрбүсү, ал айдаган жүз миң кол”. Ал эми көкжал Манас жүз миң колун “Тоо көчкөндөй дүңгүрлөп” баштап келаткандагы ажайып көрүнүш, аларды “Көчөдөгү көргөндөр, көңүлү айнып калганы”,-деп сүрөттөлөт [1:271].

Кытай-калмак калаасына келүүчү жолдорду, б.а. Айдаркан уулу эр Көкчө баштаган кол Азарыш жолун, эр Жамгырчынын аскери Саңыроо жолун, эр Үрбү күн батыш тарабын каратып алышат. Манастан абдан калчылдап коркуп калышкан кытай-калмактар “кудайым-деп, кужулдашып”, “кудайынын” сөзүн, “буйругун” угуу үчүн кенен жана өтө бийик курулган бутканага жөнөшөт. Натыйжада, кары-жаш, аскерлери дебей ошол бутканага жык-жыйма толшат. Дүбүрө кан акылынан азып, журтуна майышып, кайгыланып, “Канды суудай агызып, калкымды кырат шекилдүү”-деп ойлоп, абдан кабатырланып, жалпы аламан

үйүлүп, ыйлап буркурашып, чуркурашып, аларды каны кайраттантып, Мисбуруш бутунан жардам сурап өтүнүшөт:

Азгыруучу шайтаны
Азыр жооп айтканы:
“Айтпадым беле кечээ эле
Кылгыла-деп урушту.
Жалгызың жатып алба-деп,
Жаныңды аяп калба!-деп”.
Бу да адам уулу-деп,
Кара санап капырың,
Кырылса мейли муну-деп,
Айткан шайтан азезил,
Адам үчүн азгын-деп,
Акыл ойлоп муну бил.
Бири кыргын салсын-деп,
Бири кыйрап калсын-деп,
Душман экен азезил,
Тукуму калбай калса-деп,
Элүү миң калган аскерди
Түрккө уруш салса-деп,
Түгөнүп адам баласы
Неме калбай калса-деп,
Кайрат сүйлөп салганы,
Кармаш, уруш калкым-деп,
Жооп айтып калганы [1:273].

Алардын элүү миң аскери күн батыш тарапка эр Үрбү жакка бет алып жөнөйт. Арасында элүү-алтымыш балбаны бардыгы жана “Үркөр боо” деген замбиректи он эки пилге тарттырып алганы айтылат:

Урушка добул кактырып,
Ымалай жолун ачсак-деп,
Ырысы жок буруттун,
Канын суудай чачсак-деп,
Кесемил аттуу балбаны
Кездешип жөнөп калганы,-делет [1:273].

Ал аңгыча бул жактан Бакай, Көкчө, Эштектин уулу Жамгырчы баатырлар баштаган колдор калаага каран түшүрүшүп, көчөлөрдүн ичин коюу чаңдатышып, ачуу кыйкырык, айгай-чуулашып, уруш салышып кирип барышат. Каршылык көрсөтүп, баш көтөргөн душманды башка чаап сулатып өлтүрүп, “Бапылдатып карысын, башка чаап ыйлатып”, кулак тунган тоз-тополоң учурда, Боз жорго менен акырып, Бакай баатыр бакырып: -Катын-кызын кармап, напсиңерди бузуп, ай-талаада зордуктап, балээге калбагыла! Колуңар байланып калат; жолуңарга кесир болот! Калмак эли жалаң бул эмес, артыңардан кайнап кол келсе, катат бөөдө шоруңар!-деп пейилдерин бузбоого чакырып, чыдамдуу, сабырдуу болууга үндөйт. Ошол убакта эр Көкчө, Жамгырчы: -Неге эр Үрбүнүн колу калаага уруш салып кирип келбеди дешип, Үрбүнү эстерине алышат. Үрбү баатырга эмне болгон деп кооптонушуп, “Көчө менен ат коюп, ат койсо да бат коюп”, күн батышка бет алып, күркүрөп жолго салышат. Көкчө, Жамгырчы баатырлардын көрүнбөй калганын эр Бакай көңүлүнө алып, алардын артынан чапкылап жөнөшөт. Көрсө, кытай-калмактын Кесебил балбаны элүү миң аскери менен эр Үрбү баштаган колдун жолун тосуп чыгып, Үрбү баатырды жолотпой, киргизбей, эки баатырдын аябай катуу салгылашып турган кези экен. Жүз элүү миң кол барып душмандар курчоодо калат:

Элүү миң менен Кесебил
Не кыларга алы бар,

Эстен танып элейип,
Эрдемсиген солондор
Эси чыгып селейип,
Башчы болгон Кесебил
Бир убакта караса,
Аттан кулап, жер кучуп

Кулап жатыр серейип,-делет[1:275]. Кесебил балбан кутулбасын билип, ошол замат уу жутуп өлөт. Муну көргөн солондор, мусулмандан мунайып кордук көргөнчө, бул дүйнөдөн кеткенибиз артык деп ойлонушуп, өздөрүнө канжар салып жарылышып, отуз миңи өлөт. Ал эми калган жыйырма миңи болсо ат-тонун таштап бүгүлүп, жан соогаттап жүгүнүп, колун алып төбөгө жагалалап жүгүрүп, жаштарын төгүп буркурап ыйлашып, аскерлерди көздөй барышканда, алардын жалынып-жалбарган ыйын, өтүнүчүн туура кабылдашып:

Амандык берди аларга,
Сиз жакка келген олжо-деп,

Күтмөгүндү болжо-деп, эр Үрбүнүн колуна беришет [1:275]. Дүбүрө кандын курагы ошол учурда кырк төрттө болот. Кары-жашы баарысы “Куткара көр кудай”-дешип, бутканасына барышып, буркандын аягын кучакташып, муңканып ыйлашып: -Карып болду каныбыз, калбайт ко тирүү жаныбыз. Мындан кийин эмне болоорубузду билчү билимдүүнөр, кура таштап, пал ачаар илимдүүнөр барсынарбы, айткылачы?-дешип ой-бой салып жалбарышат. Ошол убакта Докеш калмак журтунан жыйырма төрт жаштагы Төлөбек аттуу бала төлгө салган учурда Орто Азия көп журту жана күн чыгыш, шымал жак, күн батыш, күн жүрүш тараптардан кайсы жерлер, элдер, тоолор, талаа-түздөр, токойлор, дарыялар эр Манаска, түрк уулуна карап калгандыгы айтылат. Төлөбек аярлык менен (б.а. эч кимге байкатпай) өз журту Токонарат тарапты төлгө салып андаса, ал жакты эр Кошой каратканын көрөт. Аларды көрүп Төлөбек акка ыйман келтирет:

“Алдам өзүң колдо!”-деп,
Бу элге айтылуучу сөзүм-деп,
Не боломун өзүм-деп,
Тартып төлгө салыптыр.
Төлгөсүнө караса
Таажы кийип башына,
Нөкөр алып кашына,
Ойрон Манас баатырга
Оңуп увазир болуптур,
Дөөлөтү көлдөй толуптур.
Өкүмөт билген өзү бар,
Өзгө жандын баарына
Өкүм айткан сөзү бар.
Кудай жалгыз, куран чын,
Байгамбар ак!-деп, билиптир,
Орунунан турбастан

Ыслам динге кириптир [1:277]. Андан ары Төлөбек пал ачуусун улантып, аман турган үч жүз миң калкка карап мындай сөзүн айтат: -Дарбазаны ачкыла, “Бурканды кудай дегендин оозуна кара таш”, сумсайган сулуу келин-кыздар, силер сумсайбагыла, кааласаңар эр деп тийесиңер, каалабасаңар силерге эч ким тийбейт, мусулман журту динин айтып, ыйманын үйрөтөт, мусулмандар шергине бекем, “Бүгүнкү күн али түн, эртең дигер болгончо”, алар тийбей тим жатат; ага чейин бир чечимге келип, аларга чечимди билдирүү зарыл. Эгер бекинип унчукпасаңар, Үркөр боо замбирек алардын колунда, Дүбүрө каныбыз не болоорун билбедим, бирок бирибиз тирүү калчудай эмеспиз”,-деп анык эскертет. Төлөбектин сөзүнүн маанисин даана түшүнгөн Дүбүрө кан таажысын башынан алып, айласы куруп, заманасы куурулуп, тушуккан абалына абдан жаны ачып, өз жанын өзү кыят. Каныбыздын көргөн күнү мындай болду, канчалык “кудайлап” кашайып зарласак да

бутканабыз бизди колдобой койду; жалынып атып жаныбыз тойду дешип, коргондун ичиндеги жык-жыйма толгон калк “Казандай болгон чоң кулпуну” ачып ийишет. Дарбаза ачылган учурда эр Бакай баш-денеси кызылала канга боёлуп сулайып жаткан Дүбүрөгө көзүн салып, анын таштап аткан таажысын жерден Бакай алып, “Жерге кирсин, жайыл-деп, желкеге кылыч бир уруп”, башын дене тулкусуна бөлүп кесе чабат да, Дүбүрө каныңар өлдү, силердин жаныңар аман дейт. Жанынын аман калганына кубанышып, жан таттуусу ушундай белем, “Адамдын баары дүүлүгүп”, дарбазага бет алып, дарбазаны талашып, дүбүрөп жөнөшөт. Дүбүрө падышанын башын бир-бирин шашып түрткүлөп, жүгүргөн эл тебелешип салганын, кулаган баш дарбазага жакындап калганын Бакай көзүн салып байкап калат: “Ай-ай, калмак, токто!”-деп, Бакай баатыр кыйкырык салып, аларга ачууланып бек айтат:

“Ай, капырлар-деп, айтып,
Силерди кудай урбайбы,
Канча шашып корксоң да
Каныңдын башы турбайбы.
Аттап, басып өтпө-деп,
Адашып эстен кетпе!”-деп,
Эр Бакай башын алганы,
Денеси менен башыны,
Кайдасың?-деп, катыны.
Кабылан Бакай чакырды,
Өз заңындай кылгын-деп,
Катынга берди башыны,
Катын алып бу башты
Жамгырдай төктү жашыны,-делет [1:278].

Үч жүз миң чамалуу кытай-калмактын жаны аман калган соң, түрк уулдары өйдө-төмөн ат чапкылап, жарлык салышат, б.а. дүнүйө, казына, курал-жарактардан олжолойбуз, эгер каршылык көрсөтчү болсоңор, кыргын табасыңар деген мааниде. Ал түгүл Манастын чоролору “Албырган кызыл беттүүдөн, аселден ширин кептүүдөн, алып жатса эптүүдөн, сегиз миң кызын алыптыр,-делет [1:280].

Дүбүрө кандын айчырайлуу, “зейрек акылдуу” катынын Акша баатыр байбиче кылып алат. Ошо кезде эр Акша кырк бирде болот. Кан Дүбүрөнүн катыны өлүп, өткөн жылы кышында он алты жарым жаштагы кызды алган болчу. Ошентип “Акша баатыр алганы, алардын недир арманы”-деп айтылат.

Корутунду. -Мындан ары эмне айла кылабыз. Көргөн күнүбүз не болот дешип, бутканасына барышып, “кудайыбыз” деп сыйынышып, жалбарып сурашканда, буту жандарын аябай кармашууну, урушуп кайрат айтып, тукуруп, шайтандын азгырык жолундагы сөзүн буюруп, үстүрт караганда патриот болууга чакыргандай туюлганы менен чынында, байлык, дүнүйөкордук кызыкчылыктарга үндөгөндүгү байкалат.

-Докеш калмак журтуна жыйырма төрт жаштагы Төлөбек төлгө салып, алдыда Манас баатырга карап калуучу аймактарды, чөлкөмдөрдү дааналап айткан соң, кытай-калмактар акыл-эстерине келишип, Ак ислам мусулман динин кабыл алуу чечимине келишет.

-Сулайып өлүп жаткан Дүбүрө кандын желкесине Бакай кылычын айбаттуу шилтеп, анын башын дене тулку боюнан ажыратып бөлө чабуусу, бул, бир чети, эр Бакайдын чечкиндүүлүгүнүн, кайраттуулугунун белгиси болсо, экинчи жактан, “силер да батыраак акылыңарга келгиле; болбосо баарыңарды каныңардын тагдыры күтүп турат” деген таризде сес көрсөтүп коркутуусу, эскертүүсү деп ойлойбуз.

-Үч жүз миң адам чуркурап, жаш-карысы буркурап, жан соога тилешип, бүгүлүп-жүгүнүшкөн байкуштарды көрүп, Бакай баатырдын, Акша кандын “аман, аман, аман!”-дешип, алардын чымындай чыркыраган жанын жай алдырганы, бул, Бакайдын тунук акылга, бийик адамгерчилик сапаттарга эгедерлигинин айкын далили, анткени, көпчүлүк элди айып тагып күнөөлөө туура болбойт эмеспи (б.а. элдин басымдуу бөлүгү, көбүнесе, кандайдыр

патриоттук сезимдерге ойногон чагымчыл ураандарга жетеленишип кетээрин коомдогу саясий өнөктүктөрдөн көрүп-билип жүрөбүз).

-Ачылган дарбазаны көздөй дүбүрөп шашкан элдин кан Дүбүрөнүн башын тебелеп-тепсешкенин көргөн Бакайдын ачуу кыйкырыгынан эмне байкалат? Кандын башы ар качан улук, ыйык болорлугун, анын башын аттап өтүүнүн өзү чоң күнөөгө, кесирликке жатаарын, “Кайдасың?”-деп кандын катынын алдына чакырып, ага башын берип жатып өз салтыңардай акыркы сапарга узаткыла дегенинин өзү, ар бир элдин салтын урматтоо менен катар, салтына аяр мамиле жасоо зарылдыгын, ошону менен бирге кыргыз элинин көөнөрбөс баба салтын, ата наркын жогору баалап, туу туткандыгын маалымдайт.

Адабияттар

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча [Текст]/ КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С. Мусаев. –Б.: Хан-Теңир, 2010.
 2. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст].-Б., 2010. -1460 б.
-